

УДК 342.1(=161.2):316.752
DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v039.2022.18>

О. О. Штепа

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0500-3000>

кандидат філософських наук,

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

ЄВРОПЕЙСЬКІ ЦІННОСТІ ЯК ЧИННИК ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРАВОВОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОСУ: ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ ДИСКУРС

Постановка проблеми. Характер суспільно-історичного розвитку українського етносу зумовив ряд трансформацій вітчизняної політико-правової ментальності, які мають здебільшого деструктивний вплив на процес розбудови національної держави. Межове становище ареалу його проживання, тривалий період бездержавності, різноманітні прояви кріпосного права, масштабні голодомори та репресії радянської доби, численні військові та громадянські конфлікти, а також система інших чинників сприяли формуванню у вітчизняній суспільній свідомості таких контрпродуктивних стереотипів як анархізм, правовий нігілізм, непотизм, лояльність до корупції, низький авторитет державної та комунальної власності, громадянську пасивність тощо.

Ключовим моментом трансформації української суспільної свідомості стали події 2014 року на Майдані Незалежності в Києві, що розпочали процес інтеграції нашої держави до Європейського Співтовариства. Вхідження України до європейського соціокультурного та цивілізаційного простору не можливе без інституалізації у вітчизняному соціумі європейських культурних та політико-правових цінностей. Саме цей соціально-філософський феномен може виступити рушійною силою для трансформації національної ментальності, зокрема і правової, подолання її деструктивного впливу на сучасні державотворчі процеси українців.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемі цінностей в різних її ракурсах присвячена низка публікацій вітчизняних та зарубіжних вчених. Серед них варто відзначити статті, присвячені різним аспектам проблеми інституалізації толерантності у вітчизняному соціумі, зокрема дослідження Г. Бакальчук [1], О. Помянцевой [8], Л. Шелюк [9], а також роботи, що стосуються саореалізації [4] та самоактуалізації [7]. Окремо слід виокремити фундаментальну монографію О. Донченко [2], де здійснено глибокий аналіз соціально-психологічних механізмів становлення цінностей та ідеалів в українському суспільстві. При цьому констатуємо відсутність ґрунтовної праці, присвяченої вивченню впливу нематеріальних європейських цінностей на про-

цес становлення вітчизняної політико-правової ментальності.

Мета статті – здійснити аналіз європейських цінностей як чинника трансформації національної правової ментальності в державотворчому дискурсі.

Виклад основного матеріалу. Реальне утвердження окремих європейських цінностей здатне об'єднати вітчизняний соціум, що є надзвичайно актуальним на даному етапі його буття. Зокрема, матриці солідарності в Україні, згідно з дослідженнями соціального психолога О. Донченко, формуються навколо таких критеріїв, як розумне поєднання колективізму та егоїзму, наявність морального духу та віри в свої сили, працелюбність та господарність, толерантність, справедливість у сфері розподілу валового прибутку, обов'язковий мінімальний рівень державного захисту громадян, професійність та моральність управлінців, наявність умов для реального коректування недоліків соціального життєстрою (насамперед таких, як відсутність правового захисту громадян, руйнування українськими багатіями природних зон, зникнення можливості ефективного медичного обслуговування та освіти та ін.) [2, с. 304-305].

У даному дослідженні під європейськими цінностями ми будемо розуміти соціально значимі в європейському цивілізаційному та соціокультурному просторі уявлення про нематеріальні суспільні блага, основною метою інституалізації яких є становлення громадянського суспільства та правової держави. Критерієм відбору таких цінностей вважаємо їх потенційний конструктивний вплив на трансформацію національної політико-правової ментальності та вітчизняні державотворчі процеси. Виходячи з цього, вважаємо, що значимими в державотворчому контексті етносу постматеріалістичними європейськими цінностями є демократія, верховенство права, права людини, повага до себе та інших (гідність і толерантність), плюралізм, можливість самореалізації, цінності миру тощо.

При цьому, ми виходимо з того, що правова ментальність – це сукупність стійких структур глибокого рівня колективної та індивідуальної свідомості й підсвідомості, які формують устрем-

ління, нахили, орієнтири, поведінкові автоматизми людей у сфері праворозуміння та юридично значимої діяльності, загально визнані етико-моральні та правові цінності конкретного етносу, суспільну юридичну психологію в її повсякденному діяльнісному прояві. Процес творення політико-правової ментальності українського етносу під впливом подій, явищ, процесів його суспільно-історичного розвитку, а також факторів географічного розташування та особливостей навколишнього природного середовища, що надзвичайно болісно сприймаються соціальною спільнотою і, як наслідок, зумовлюють трансформації в змісті її настанов, визначимо як ментальний стресогенез.

Деструктивні поведінкові настанови, зумовлені стресогенезом, потребують коригування з допомогою впровадження суспільної правової ідеології та ефективної системи політико-правового виховання молоді. Ефективним «наповненням» такої ідеології стануть і вже згадані нами європейські цінності. Тож розглянемо їх детальніше.

Наприклад, демократизм віддавна був притаманним для пращурів українців. У вітчизняній історії відомі такі інститути «народної демократії», як віче, козацьке коло чи чорна рада, майдан тощо. Необхідно наголосити, що демократичну форму політичного режиму української держави закріплено і в статті 1 її Конституції [3].

Однак, варто взяти до уваги і ту обставину, що тривале перебування українських земель у складі Російської імперії та СРСР значною мірою деформувало природний демократизм українців. Такі чинники стресогенезу, як масові репресії, голодомори та побудова «диктатури пролетаріату» радянської доби поглибили громадянську пасивність та абсентеїзм наших громадян, а також в поєднанні з комуністичною ідеологією прищепили деяким індивідам та соціальним групам, особливо представникам старшого покоління та мешканцям Сходу країни, уявлення про демократію як явище надзвичайно шкідливе для державотворчого процесу. З іншого боку, на специфіку процесу демократизації українського соціуму надзвичайно потужно впливає ментально-правовий стереотип анархізму. Оскільки анархічна ідеологія відкидає існування будь-якої влади, зокрема і влади народу (демократії), то прояви цього поведінкового автоматизму відіграють досить контрпродуктивну роль у процесі розбудови демократичних інституцій.

Крім того, розкриваючи суть демократії як соціально-філософського феномена, вітчизняний філософ Ю. Мелков приходять до слушного висновку, що здійснення філософської рефлексії стосовно феномена демократії дає можливість зобразити її як ідеальний образ буття суспільства, що ґрунтується на модерновій концепції раціональності, яка виходить із проекту Просвітни-

цтва: кожна людина у справі керування власним суспільством має спиратися лише на свій розум, не схилившись до забобон і не відчужуючи це своє право на користь іншої людини [5, с. 72]. Таке цілком справедливе трактування демократії примушує нас звернути увагу на ще одну перепону для її утвердження у вітчизняному соціумі. Цією перепорою є ірраціональність та кордоцентризм українського етносу, що певною мірою позбавляє процес утвердження даного ідеалу на вітчизняних теренах «інтелектуального підґрунтя».

Попри це, інституціоналізація в Україні демократії як європейської політико-правової цінності має надзвичайно вагоме значення в контексті державотворчої діяльності нації. Демократична ідея здатна виступити каталізатором процесу подолання таких контрпродуктивних поведінкових шаблонів українців як громадянська пасивність, абсентеїзм, анархізм, етатизм, «втечу від свободи» тощо.

Повага до інших проявляється в такому феномені, як толерантність. Якщо гідність являє собою усвідомлення індивідом власної цінності, то толерантність – це ставлення до іншого як до рівноцінного члена соціуму. У науковій літературі існує низка визначень даної категорії. Наприклад, на думку філософа Л. Шелюк, аналіз поняття «толрантність» дозволяє розуміти його, як: терпимість до чужих думок і вірувань; терпимість до чужих думок, переконань поведінки; здатність індивіда сприймати без агресії думки, що відрізняються від власних, а також особливості поведінки та стилю життя [9, с. 299]. Дослідниця феномена толерантності О. Помянцева вважає, що його доцільно розглядати як різновид взаємодії та взаємовідносин різних сторін – індивідів, соціальних груп, держав, політичних партій, за якого сторони приймають відмінності у поглядах і діях одна одної [8, с. 11]. На думку В. Бакальчук, толерантність як загальносуспільну цінність можна визначити за наявності у суспільстві міжкультурного діалогу – відкритої взаємодії представників різних етнокультурних груп, їхньої здатності увійти в комунікативне поле діалогу, залучатися до взаємодії [1, с. 156]. Ми визначимо толерантність як бажання та можливість індивідів у соціумі розуміти протилежні ідеї та цінності, а також знаходити розумний компроміс шляхом конструктивного діалогу.

О. Помянцева услід за В. Лекторським наводить чотири розуміння (рівні) толерантності:

1) Толерантність як байдужість. На думку авторки, має ліберальну політичну основу, із погляду якої проблеми всього суспільства важливіші, ніж наявність розбіжностей між людьми [8, с. 13]. Таке трактування толерантності нівелює значення особистості на користь інтересів соціальних спільнот, що суперечить принципу верхо-

венства права і є важко здійснюваним для етносу з надзвичайно потужно розвиненим почуттям індивідуалізму.

2) Толерантність як неможливість взаємопорозуміння. Якщо ми не можемо зрозуміти іншу культуру або поведінку, ми не повинні бути ворожими до неї [8, с. 13]. Дане розуміння феномена не лише не забезпечує розвитку етносу за рахунок рецепції культурних досягнень іншої спільності, але й «програмує» потенційний світоглядний конфлікт у майбутньому.

3) Толерантність як поблажливість до слабкостей інших. У цьому разі має так само відтінок презирства до інших [8, с. 13]. Очевидно, що далеко не усі людські «слабкості» можуть бути виправдані. Для чіткого розмежування допустимої та не допустимої у соціумі поведінки необхідно формувати свідому, аргументовану, з точки зору ключових ідей національного державотворення толерантність.

4) Толерантність як розширення власного досвіду і критичний діалог. О. Помянцева зазначає, що при такій моделі кожна культура, ціннісна і пізнавальна система не тільки не вступає в боротьбу з іншою системою, але так чи інакше намагається врахувати досвід іншої системи, розширюючи тим самим горизонт своєї власної системи [8, с. 13]. Саме така модель толерантної поведінки у вітчизняному соціумі є найбільш оптимальною. Вона повністю відповідає відомій формулі українського поета Т. Шевченка: «І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь». Лише «толерантний діалог» як форма комунікації з «іншими» зможе зміцнити та розвинути вітчизняний соціум, зробити його більш стійким як перед зовнішніми загрозами, так і внутрішніми конфліктами.

Толерантність, як принцип буття українського соціуму, є також пріоритетним для формування внутрішньої настанови всіх українців на сумісну конструктивну діяльність і не лише індивідуальну, а й колективну відповідальність, на розвиток власної суспільної свідомості у руслі терпимості та плюралізму. Не можна не погодитись з В. Бакальчук, яка переконана, що, утверджуючи толерантність як суспільну цінність в українському суспільстві, необхідно звернути увагу не на становлення мультикультурного суспільства, а на збереження та повагу до багатоманітності українського народу [1, с. 157]. Це означає і ретельне вивчення так званої «регіональної», «класової» та «конфесійної» ментальності, що притаманна мешканцям окремих областей нашої держави, соціальним прошаркам чи релігійним конфесіям, а також врахування її настанов під час проведення структурних реформ чи здійснення інших державотворчих заходів. Адже лише консолідація усіх соціальних та етноконфесійних груп України навколо ключових ідей національного державо-

творення забезпечить побудову високоефективної правової соціальної держави.

Інституціоналізація та укорінення в суспільній свідомості ідеї толерантності забезпечить внутрішню єдність вітчизняного соціуму та його стійкість перед зовнішніми загрозами. Недарма стаття 24 чинної української Конституції проголошує рівність усіх громадян перед законом та не допустимість будь-якої дискримінації [3]. Оскільки толерантність є рисою національної правової ментальності, даний процес не повинен стати занадто тривалим та болісним. Проте варто підкреслити, що українська соціальна терпимість має виключення щодо певних груп суспільства. Насамперед, це стосується представників ЛГБТ-спільноти, що зумовлено глибоким пітетом етносу перед родиною та родинними цінностями. А тому утвердження толерантності в її європейському сенсі матиме і вплив на процес подальшої інтеграції України до європейського цивілізаційного простору.

Одним з практичних проявів толерантності в суспільстві є плюралізм, що являє собою безперешкодне існування в соціумі різноманітних (часто протилежних) думок, ідей, поглядів тощо. Стаття 34 Основного Закону України гарантує кожному громадянину право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань [3]. Стаття 15 Конституції держави проголошує, що суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності [3]. Уже з її змісту випливає, що плюралізм, зокрема, може бути економічним, політичним, ідеологічним, культурним, мовним тощо. У світлі останніх подій на вітчизняних теренах можемо стверджувати, що реальна, а не декларативна інституціоналізація плюралізму стане запорукою громадянського спокою та національної єдності в державі. Ідеологічним підґрунтям для такого процесу повинен стати перехід української владної еліти від реалізації принципу «людина для держави» до реалізації принципу «держави для людини». Лише за такої умови можуть бути подолані анархізм та етатизм вітчизняного етносу.

Важлива для побудови демократичної правової держави і така європейська цінність, як самореалізація індивіда, що означає розкриття членом соціуму свого внутрішнього потенціалу без втрати усвідомлення самої себе. Погоджуємося з думкою філософа Н. Петренко, що самореалізація – це процес становлення себе як особистості у суспільстві, процес становлення авторитету, виконання своїх бажань, певною мірою це завоювання найбільш придатної для особистості життєвої території, місця під сонцем. Самореалізація, на переконання автора, стосується конкретних завдань саморозвитку особистості в її близькому (оперативному) часово-просторовому вимірі, реалі-

лізації мають піддаватися ті потреби та нахили особистості, які вже чітко виявлені, тобто відбуватися у вимірі тих рис, у яких особистість себе вже «знайшла» [7, с. 56]. Самореалізація як цінність тісно пов'язана з цінностями гідності (адже лише повага до себе може стати мотивом для самореалізації) та толерантністю (реалізована людина визнає і право інших на самореалізацію).

Український філософ Ю. Мельник наголошує, що самореалізація особистості може виступати формою творіння об'єктів матеріальної та духовної культури або продовження себе у формі особистісних вкладів в інших людях. За його спостереженнями, метою самореалізації може виступати прагнення особистості до трансцендентної трансляції себе для абстрактних інших або суспільства в цілому [4, с. 353]. Таким чином, самореалізація є ще і формою суспільної комунікації, що вкрай важливо для українців-інтровертів.

Юридичний механізм утілення індивідом своєї здатності до самореалізації закріплений в Конституції України. Так, стаття 23 Закону визначає, що кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, у якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості [3]. Проте сучасні реалії часто ставлять на перешкоді здійснення цього права людиною її матеріальне становище та неефективність державно-правових інституцій, що покликані його гарантувати. Однак утвердження в українському соціумі самореалізації як європейської цінності сприятиме підвищенню рівня підприємливості етносу, його громадянській та політичній активності, виступить каталізатором побудови в Україні ефективного громадянського суспільства та правової держави.

Насамкінець необхідно згадати і таку надзвичайно важливу для вітчизняного соціуму європейську цінність, як мир. Мир можна визначити як певний період у бутті соціуму, що характеризується відсутністю війни, станом відносного спокою і гармонії. Також миром є процес протидії та запобігання війні. Ідея миру мала суттєвий вплив на історичний розвиток людської цивілізації, її піднесення та занепад. Варто згадати лише ту обставину, що з давніх-давен у багатьох культурах люди при зустрічі бажали один одному «миру та злагоди».

Особливо велике значення ідеал миру має для українського етносу, що зумовлено його межовим становищем та багаточисельними військовими конфліктами, що розгортались на його землях (різноманітні вторгнення, національно-визвольні та громадянські війни тощо). Окремо варто згадати про перебіг на вітчизняних теренах двох глобальних конфліктів – Першої та Другої світових

воєн. В останні роки Україна також стала жертвою так званої «гібридної війни» з боку однієї із сусідніх держав.

Оскільки військові конфлікти на українських землях виступали чинниками стресогенезу вітчизняної політико-правової ментальності, то їх припинення, тобто досягнення стану стійкого і тривалого миру, стане фактором конструктивних трансформацій багатьох контрпродуктивних у державотворчому дискурсі правових автоматизмів: правового нігілізму («життя за законами військового часу», «війна все спіше»), етатизму («під час війни необхідна сильна державна влада і тотальний контроль»), деструктивного індивідуалізму («моя хата скраю»), громадянської пасивності та абсентеїзму (втеча від реальності, заглиблення у власний внутрішній світ) тощо.

Висновки. Важливим етапом трансформації українського суспільства та держави стала зміна ними цивілізаційного та зовнішньополітичного вектору розвитку. В цілому європейська за своїм характером вітчизняна політико-правово ментальність має певні специфічні риси пов'язані з її лімітрофним характером (інтровертивний, ірраціональний, кордоцентричний індивідуалізм, примат Правди та Істини над Законом, відсутність уявлення про працю як джерело збагачення, негативне ставлення до державної власності, розвинений патерналізм, виражений в ідеї «отамана з материнськими рисами» тощо).

Рецепція європейських політико-правових цінностей може стати інструментом конструктивного впливу на вітчизняні поведінкові стереотипи у сфері праворозуміння. Особливо це актуально на сучасному етапі еволюції українського соціуму, під час так званого «перехідного періоду» між пострадянською та європейською епохою його буття. Саме зараз у надрах спільноти відбувається формування та утвердження нових суспільних цінностей та ідеалів, а також запозичення європейських.

Інституалізація цих цінностей у вітчизняному соціумі у поєднанні з суспільною правовою ідеологією в довгостроковій перспективі виступить фактором подолання деструктивних правових настанов українського етносу: правового нігілізму, поєданого з правовим ідеалізмом, анархізму, поєданого з етатизмом, непотизму, абсентеїзму, громадянської пасивності, корупційних традицій тощо.

Література

1. Бакальчук В. Толерантність як ціннісна складова української культурної ідентичності. *Стратегічні пріоритети*. 2007. № 2. С. 153-158.

2. Донченко Е.А. Фрактальная психология: До глубинные основания индивидуальной и общественной жизни. Київ: Знання, 2005. 324 с.

3. Конституція України від 27.06.1996. URL: <http://www.president.gov.ua/ua/documents/constitution/konstituciya-ukrayini-rozdil-ii> (дата звернення 20.02.2023 р.).

4. Мельник Ю.М. Самореалізація як феномен. *Гілея*. 2017. № 11. С. 349-353.

5. Мелков Ю.О. Філософія демократії: ідеальний вимір і динаміка розвитку. *Наукові праці МАУП*. 2017. № 52. С. 64-74.

6. Нельга О.В. Теорія етносу. Курс лекцій: Навчальний посібник. Київ: Тандем, 1997. 368 с.

7. Петренко Н.В. Самоактуалізація та самореалізація особистості у філософсько-освітньому дискурсі / Н.В. Петренко. *Грані*. 2016. № 7. С. 52-57.

8. Помянцева О.П. Толерантність як умова стабільності політичної системи. *Віче*. 2007. № 18. С. 11-13.

9. Шелюк Л.А. Толерантность и авторитет как ценностные ориентации современной молодежи. *Гілея*. 2015. № 5. С. 298-303.

Анотація

Штепа О. О. Європейські цінності як чинник трансформації правової ментальності українського етносу: державотворчий дискурс. – Стаття.

Ключовим моментом трансформації української суспільної свідомості стали події 2014 року на Майдані Незалежності в Києві, що розпочали процес інтеграції нашої держави до Європейського Співтовариства. Вхід України до європейського соціокультурного та цивілізаційного простору не можливе без інституалізації у вітчизняному соціумі європейських культурних та політико-правових цінностей. Реальне утвердження окремих європейських цінностей здатне об'єднати вітчизняний соціум, що є надзвичайно актуальним на даному етапі його буття. Значимими в державотворчому контексті етносу постматеріалістичними європейськими цінностями є демократія, верховенство права, права людини, повага до себе та інших (гідність і толерантність), плюралізм, можливість самореалізації, цінності миру тощо. Рецепція європейських політико-правових цінностей може стати інструментом конструктивного впливу на вітчизняні поведінкові стереотипи у сфері праворозуміння. Особливо це актуально на сучасному етапі еволюції українського соціуму, під час так званого «перехідного періоду» між пострадянською та європейською епохою його буття. Саме зараз у надрах спільноти відбувається формування та утвердження нових суспільних цінностей та ідеалів, а також запозичення європейських. європейська за своїм характером вітчизняна політико-правово-ментальність має певні специфічні риси пов'язані з її лімітрофним характером (інтровертивний, ірраціональний, кордоцентричний індивідуалізм, примат Правди та Істини над Законом, відсутність увлечення про працю як джерело збагачення, негативне ставлення до державної власності, розвинений патерналізм, виражений в ідеї «отамана з материнськими рисами» тощо). Інституалізація цих цінностей у вітчизняному соціумі

у поєднанні з суспільною правовою ідеологією в довгостроковій перспективі виступить фактором подолання деструктивних правових настанов українського етносу: правового нігілізму, поєданого з правовим ідеалізмом, анархізму, поєданого з етатизмом, непотизму, абсентеїзму, громадянської пасивності, корупційних традицій тощо.

Ключові слова: правова ментальність, український етнос, європейські цінності, нематеріальні цінності, державотворення, стереотипи, ідеали, інституалізація.

Summary

Stepa O. O. European values as a factor in the transformation of the legal mentality of the Ukrainian ethnic group: state-building discourse. – Article.

The events of 2014 on Independence Square in Kyiv, which started the process of integrating our country into the European Community, became a key moment in the transformation of Ukrainian public consciousness. Ukraine's entry into the European socio-cultural and civilizational space is not possible without the institutionalization of European cultural and political-legal values in the national society. The real affirmation of certain European values is able to unite the domestic society, which is extremely relevant at this stage of its existence. Democracy, the rule of law, human rights, respect for oneself and others (dignity and tolerance), pluralism, the possibility of self-realization, values of peace, etc., are significant in the state-building context of ethnos, post-materialist European values. The reception of European political and legal values can become a tool of constructive influence on domestic behavioral stereotypes in the field of legal understanding. This is especially relevant at the current stage of the evolution of Ukrainian society, during the so-called "transitional period" between the post-Soviet and European eras of its existence. Right now, in the bowels of the community, new social values and ideals, as well as the borrowing of European ones, are being formed and approved. the domestic political and legal mentality, which is European in nature, has certain specific features associated with its limitrophic nature (introverted, irrational, cordocentric individualism, the primacy of Truth and Truth over the Law, lack of an idea of work as a source of enrichment, negative attitude towards state property, developed paternalism expressed in the idea of "chieftain with maternal traits", etc.). The institutionalization of these values in the national society in combination with public legal ideology will in the long run be a factor in overcoming the destructive legal guidelines of the Ukrainian ethnos: legal nihilism combined with legal idealism, anarchism combined with statism, nepotism, absenteeism, civic passivity, corrupt traditions, etc.

Key words: legal mentality, Ukrainian ethnos, European values, intangible values, state formation, stereotypes, ideals, institutionalization.